

TELEMƏKANLARIMIZDA ƏDƏBİ DİL PROBLEMLƏRİ

РЕЗЮМЕ

Язык - это способ общения. Язык был отполирован в течение многих лет, и стандартизированный язык называется литературным языком. Литературный язык используется в общественных местах, особенно на радио, телевидении и в прессе. Сегодня наши телепрограммы не придерживаются норм литературного языка на высоком уровне. Именно поэтому этот вопрос решается на государственном уровне. Многие важные документы и решения были приняты для защиты литературного языка в телевидении.

Ключевые слова: литературный язык, литературно-языковые нормы на телевидении, речевая культура телеведущего

SUMMARY

Language is the method of communication. The language which has been polished for many years and the standardized is called literary language. Literary language is used in public places, especially on radio, television, and the press. Today, our TV programs do not adhere to the norms of the literary language at a high level. That is why this issue is solved at the state level. Many important documents and decisions have been made to protect literary language in the televisions.

Keywords: literary language, literary language norms on television, speech culture of television presenter

Dil ünsiyyət vastəsidir. Dilin uzun illər cıllanmış, müəyyən normaya salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dildən ictimai yerlərdə xüsusən radioda, televiziya, mətbuatda istifadə edilir. Bu gün teleməkanlarımızda ədəbi dilin normalarına yüksək səviyyədə riayət edilmir. Ona görə bu məsələ dövlət səviyyəsində öz həllini tapır. Teleməkanlarda ədəbi dilin qorunması, yaşanması üçün bir çox mühüm sənədlər, qərarlar qəbul edilib.

Dil ünsiyyət vasitəsi olaraq cəmiyyətin inkişafı və təşəkkülü üçün vacib olan ictimai hadisədir. Xalqın tarixi ilə bağlı olan dili xalq formalaşdırır və inkişaf etdirir. Ümumxalq dilinin zamanla cıllanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai yerlərdə, radio və televiziya, nəşriyyatda, mətbuatda, mədəniyyət ocaqlarında, kino və teatrlarda istifadə edilən dildir. [3], (s. 18)

Televiziya cəmiyyətin görünən gözü, danışan dili olaraq yüksək inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. Görüntü və səsdən ibarət olan televiziyanın üzərinə öz missiyasına görə digər kütləvi informasiya vasitələrindən daha çox yük düşür. Belə ki, televiziya həddindən artıq diqqətli, məsuliyyətli olmalı, məsələlərə daha həssas yanaşmalı və işində dəqiq olmalıdır. Hamıya bəllidir ki, televiziya kütləvi ünsiyyət vasitəsidir. Belə ki, o, geniş auditoriya kütləsinin düşüncəsinə, mənəviyyatına, iradəsinə ciddi təsir göstərir. Bütün bu incəlikləri nəzərə alsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, televiziya dili aydın, səlist, lakonik, yığcam və məntiqli olmalıdır. Yəni televiziya istifadə olunan ədəbi dil, dil normalarından kənara çıxmamalı və qayda qanunlarla tənzimlənəlidir.

Qeyd edək ki, televerilişlərin keyfiyyətli alınmasında, teleparticilərin müsbət imicinin formalaşmasında, tamaşaçılarla ideal ünsiyyətin yaranmasında ədəbi dil normalarına əməl edilməsi bu sahədə həlledici rol oynayır. Ona görə də bu problemin həlli son illər dövlət səviyyəsində də narahatlıq doğurur. Problemin həlli üçün bir çox faydalı tədbirlər görülür.

Müstəqilliyimizin yenidən bərpa olunduğu zamandan (1991) müasir Azərbaycan teleməkanında ədəbi dil problemlərinin aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində mühüm qanunlar, qərarlar qəbul edilib. Məsələn, son 25 ildə bu mövzu ilə əlaqədar 20-dən çox rəsmi sənəd

qəbul edilib. Onlardan ən önəmlisi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il aprelin 9-da təsdiq etmiş olduğu "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"dır [1].

Bu sənəddə xüsusi qeyd olunub ki, televiziya və radio verilişlərində, yazılı və elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə teleradio şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışan mütəxəssislərin dil hazırlıqlarının yüksəldilməsi təmin edilməli, teleradio şirkətlərində dil və nitq mədəniyyətinin qorunması üçün bədii surlar yaradılmalı, kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirakı ilə seminarlar, dəyirmi masalar, konfranslar, televiziya və radio verilişləri təşkil edilməlidir.

Bu mühüm sənədin qəbulundan sonra dilə bağlı AMEA-da, BDU-da və başqa elm və təhsil ocaqlarında maraqlı, səmərəli tədbirlər həyata keçirilib. 2017-ci il oktyabrın 6-da Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində keçirilmiş "Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında və inkişafında KİV-in rolu" mövzusunda konfrans bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb etdi. [2].

Həmin konfransdan sonra əksər elmi mərkəzlərdə, təhsil ocaqlarında "Ekran və efirdə ədəbi dil normaları" layihəsinin icrasına başlandı. Bununla bağlı müxtəlif telekanallar da təlimlər başlandı. Təlimlərdə ilk olaraq AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun mütəxəssisləri, Bakı Dövlət Universitetinin, Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin təcrübəli professor və müəllimləri, eləcə də praktik jurnalistlər iştirak etmişlər.

Burada əsas məqsəd son zamanlar telekanallarımızda ədəbi dil normalarının mütəmadi pozulması hallarının müşahidə olunmasıdır. Məsələnin daha ciddi olması əksər mütəxəssisləri narahat etdiyi üçün, onlar problemin həllinə öz köməkliyini əsirgəməyiblər. Problemlə bağlı BDU-nun professoru Nəsir Əhmədli də bu baxımdan öz dəyərli fikir və mülahizələrini bildirib. Professor analitik araşdırmasında həm də vəziyyətdən çıxış yollarını göstərmiş dəyərli məsləhətlərini vermişdir [4], (s. 3-24).

N.Əhmədli qeyd edir ki, "ekran və efirdə ədəbi dil normaları, əsasən, 3 yöndə pozulur: leksik, qrammatik (morfoloji) və sintaktik) və orfoepik. Leksik norma pozuntularına aparıcıların nitqində varvarizmlərə yer verilməsi, yaxınmənalı sözlər arasındakı incə fərqlərə məhəl qoyulmaması, sözlərin yerində işlənməməsi, artıq, lüzumsuz sözlərdən və şəkildərdən (Elmi dildə bunlara "pleonazmlar" deyilir) istifadə, morfoloji pozuntulara miqdar saylarından sonra isimlərin cəm halda işlədilməsi, feli sifətlərin zamanına fikir verilməməsi, sintaktik pozuntulara cümlələrin həddən artıq uzun olması, söz sırasının qarışdırılması, mübtədə ilə xəbərin düzgün uzlaşdırılmaması, orfoepik pozuntulara sözlərin hamısının yazıldığı kimi tələffüz edilməsi və s. daxildir" [4], (s. 24).

Məsələni ətraflı şərh edən N.Əhmədli məqaləsinin sonunda teleməkanlarda ədəbi dili normalaşdırmaq üçün təkliflər də verir:

"1) Sovet dövründə radioya, yaxud televiziya diktör lazım olanda müsabiqə elan olunurdu. Xüsusi komissiya müraciət etdiyi şəxslərin xarici görünüşünü (televiziya üçün), diksiyasını, ümumi dünyagörüşünü, dil və üslub bilgilərini yoxlayaraq, tutaq ki, 100 nəfərdən ən yaxşı 3-4 nəfəri seçib işə götürürdü. Mükəmməl aparıcılar seçmək üçün bu ənənə bərpa edilməlidir;

2) Müsabiqə zamanı jurnalitika, filologiya və aktyorluq ixtisaslarına üstünlük verilməlidir;

3) Aparıcılar hər verilişdən əvvəl və ümumiyyətlə mütəmadi olaraq xüsusi davranış və danışıq məşqləri etməlidirlər;

4) Radio və televiziya şirkətlərində ədəbi redaktor ştatı olmalıdır. Həmin mütəxəssis verilişləri diqqətlə izləməli, azı həftədə bir dəfə aparıcıları toplayaraq onların qüsurlarını nəzərə çatdırmalı, düzəldilməsi üçün məsləhətlər verməlidir;

5) Şirkətlərin, AMEA-nın (Dilçilik İnstitutunun), universitetlərin nəzdində daimi fəaliyyət göstərən nitq mədəniyyəti kursları, dərəcələr, təlim-məşq toplanışları təşkil edilməlidir" [4], (s. 23).

Bu gün ölkəmizdə telekanallarımızın sayı durmadan artır. Bu təbii ki, sevindirici haldır. Amma sözsüz ki, hər birinin müəyyən qədər problemləri var. Həmin problemlər arasında ən əsası ədəbi dil normalarının pozulmasıdır. Çünki, televiziyanın cəmiyyətlə əlaqəsi üçün istifadə etdiyi ən böyük alət dildir. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan MTRŞ sədri N. Məhərrəmli məsələlərinin birində bildirib ki, televiziya programlarının qarşısına qoyulan Ana dilinin çəkisinin 100 faizə

çatdırıldıqdan sonrakı ən böyük tapşırıq məhz ədəbi dilin normalarının pozulması hallarının qarşısının alınması və bu problemin həllinə dair vacib addımların atılmasıdır. [5]

Bu yöndə atılan ən ciddi addım Azərbaycan MTRŞ, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan Dilçiliyi kafedrasının telkanallarımızda mütəmadi monitorinqlərin aparılması və KİV-ə bu barədə hesabat verməsidir. Buna ən gözəl nümunə kimi Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının əməkdaşları tərəfindən monitorinqin keçirilməsidir. Belə ki, "Azərbaycan teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması" layihəsi əsasında 2018-ci ilin avqust-sentyabr aylarında aparılmış monitorinq çərçivəsində 6 milli telekanalda - Space TV, Lider TV, ATV, İctimai TV, Xəzər TV və ARB TV-də yayımlanan verilişlərin dili tədqiqatə cəlb edilib. Eyni zamanda, bir neçə yeni istiqamət üzrə iş aparılıb: ilk dəfə olaraq televiziya reklamlarının, dublyaj filmlərinin və 12 adda radionun dilində ədəbi dil normalarına riayət olunması vəziyyəti araşdırılıb. Bu isə problemə olan ciddi diqqətin və həllinə dair atılan addımların bariz nümunəsidir. [6]

Sovet dövründə telekanalların sayının az olması və ciddi nəzarətin, sərt tənbehin olması bu problemi minimum həddə endirməyə müvəffəq olmuşdur. Milli Televiziya və Radio Şurasının (MTRŞ) sədri Nuşirəvan Məhərrəmli də Azərbaycanda ədəbi dil normalarının sovet dövründə ciddi şəkildə qorunduğunu təsdiqləyir. Onun sözlərinə görə, müstəqillik əldə etdikdən sonra televiziyalarda məişət xarakterli verilişlərin meydana gəlməsi ilə dilimizdə müəyyən problemlərin yaranmasına yol açıb. "İnsanlar televiziya deyilənləri doğru hesab edirlər. İstər şou proqramı, istərsə də mətbəx verilişləri olsun, aparıcılar Azərbaycan dili normalarını bilməlidir." Hörmətli sədr çox yerində vurğulayır ki, televiziya kütlə tərəfindən ən çox inanılan rəğbət göstərilən vasitə hesab edilir. Buna görə də, telekanallar bu problemlərin həllinə dair ciddi addımlar atmalıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı dövrü, demokratiya, maddi maraqların üstünlük təşkil elədiyi bir zamanda televiziya öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməlidirlər. Maddi maraqlar mənəvi dəyərləri, peşə etikasını, sosial məsuliyyəti üstələməməlidir. Dördüncü hakimiyyət olaraq, həm özünə həm də özündən əvvəlkilərə nəzərət edən bir mexanizmi kimi atdığı addımları ölçüb-biçməli və nöqsanları tez araşdırıb, ortadan qaldırmalıdır.

Teleproqramların aparıcıları televiziya barədə ilk rəy formalaşdırıcı amillərdəndir. Yəni proqramın səviyyəsi elə onun aparıcısından asılıdır. Tanınmış telejurnalist, professor Qulu Məhərrəmli öz çıxışlarında dəfələrlə bu mövzuya toxunmuş və problemin həlli yollarını söyləmişdir.

Professor bildirib ki, dil-üslub redaktə edən şəxslik aparıcı ilə xüsusi şəkildə məşğul olurlar: "Televiziya aparıcılarından edilən tələblər yüksək səviyyədə deyil. Aparıcıların mütaliəsi yoxdur. İstifadə etdikləri leksik baza, üslub tərz, ümumi dil bilikləri zəifdir. Bütün bunlar kamera qarşısına çıxan şəxslərin öz keyfiyyəti ilə bağlıdır. Aparıcılar tamaşaçı, həmkarlar və peşəkarlar qarşısında məsuliyyət hiss etmədikdə peşələrinə durnaqarası yanaşırlar. Efirdə dialekt və şivələrdən istifadə edilməsi məişət davranışının nəticəsi olaraq meydana gəlir. Ədəbi dili təmsil etməli olan aparıcı nəticə etibarlı ilə bu qaydaları pozmuş olur. [7] Bu nöqsanları özünü ən çox şou xarakterli verilişlərdə göstərir. Reklam və tanınmaq xətrinə televiziya rəhbər edən bəzi şəxslər təfəkkürlü insanlar, məsələlərə çox vaxt uyğun olmayan ekspertlər və ən çox da onları verilişə dəvət edib, sonradan sözlərini kəsən, qoyulan məsələnin məcrasından çıxan bəzi teleaparıcılar ədəbi dil normalarını ciddi şəkildə pozurlar. Buna dəfələrlə monitorinqlərin nəticələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn üçün Milli Televiziya və Radio Şurası (MTRŞ) və Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının mütəxəssisləri teleradio məkanında ədəbi dilin normalarına əməl olunması ilə bağlı aparıcıları monitorinqlərin nəticələri bir neçə aparıcının nöqsanlarını üzə çıxarıb. Məsələn: ATV-də yayımlanan "Bizimləsən" verilişinin aparıcısı **Zaur Baxşəliyev** ədəbi dil normalarını pozması halı:

- O olmasaydı, bu gün biz, bəlkə də, böyük sənətkarın yerini boş görəcəydik [görəcəy'dix']. Həyqətən [həqiqətən], bəlkə, nə yaxşı ki, belə oldu, - deyirik [deyirik'].

- O gün mən kimin evinə getmişdim, gətirdilər "Darenka" qodyular qarşısına... və düşünlər [düşünlərər] ki, niyə öz məlmuzə dəyər verməyə [verməyəx'], niyə öz dəyərləri [dəyərləri], dadlı, ləzzətli məlmuzə, belə də, məzəmaza mindirməyə [mindirməyəx']. Cümlələrə baxanda fonetik normanın pozulması, söz sırasının pozulması faktı açıq aşkar görsənir.

Digər telekanal aparıcısı Zaur Kamalın "5/5"də "Əmi, üzr istəyirəm, onlar eşidə bilmir, yoxsa nə təri? [nə təhər?] (necə?)" kimi pozduğu qaydalar, ləhcə və dilektlə danışmaq, ədəbsizlik, həddindən artıq ironiya və özündən razılıq ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır.

Aynı bir misaldə telekanallarımızdan birinin aparıcısı və ədəbi dil normasının bir nömrəli düşmənlərindən biri "Xəzər" TV-də yayımlanan "Səni axtarıram", və "Bizə danış" verilişlərinin aparıcısı **Xoşqədəm Hidayətqızının normaları kobud şəkildə pozduğu məqamlar:**

- Puç olmuş talelər, puç olmuş həyatlar [həyatdar], puç olmuş arzular, puç olmuş xəyallar. Kimdir [kimdi] günahkar?

- Gördünüz, studiyada hamı hərəkətə keçdi (gəldi), qadımlar dəli oldu.
- Bəli, insanları ləkələmək üçün ... uğurlu bir işi uğursuz etməyə çalışırıq, malesef, (çox təəssüf), amma məni heç onlar ilgiləndirməz (maraqlandırmaz, narahat etməz).
- Qızın birinin gedis, yəni gəlişi (bileti nəzərdə tutulur) alımbdı, gedişi uje (artıq) pul çatmadı.
- Sabah (səhər mənasında) yuxudan ayıldığ ki, bir şantaj məktub...

Göründüyü kimi təkrarçılıq, xarici dillərdə ifadələrə müraciət, söz sırasının pozulması, məntiqi bağlılığın zəif olması, məhəlli xarakterli sözlərdən istifadə demək olar ki, ədəbi dilin bütün normaları pozulmuşdur. Bu misalların sayını yenə artırmaq olar amma, əsas onun həlli yolunu tapmaqdır.

Bütün bu sadalanan nöqsanlar barədə nə qədər danışılarsa da, məsələ tam həllini tapmayıb. Bəzi mütəxəssislər intizam tədbiri və cərimə metodunu təklif edirlər. Amma demokratiyanın olması, televiziya kanallarının şəxsi biznesə çevirilməsi, mənfəətlərini reklam və şou xarakterli verilişlərdən götürməsi, onlar üzərində nəzarətin müəyyən mənada zəifləməsinə gətirib çıxarır. [8]

Məsələnin ciddiliyi dövlətin də, nəzərindən qaçmır. Belə ki, həm dövlət rəsmiləri, həm də, prezidentimiz bu problemə dəfələrlə toxunmuş və həllinə dair lazımı tapşırıqlar vermişdir.

Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev dövlət qəzeti "Azərbaycan"ın 2 oktyabr (02.10.2009) sayında "Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr" sərəlvhəli məqalə ilə çıxış edərək, televiziya kanalımızın problemləri barədə tənqidi fikirlərini irəli sürmüş və təkliflərini söyləmişdir. Belə ki, administrasiya rəhbəri televiziya və radio kanallarının fəaliyyətində nöqsan və çatışmazlıqlara toxunaraq: "İctimaiyyəti narahat edən və ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri televiziya kanallarında aşağı səviyyəli, keyfiyyətsiz əyləncə və şou-biznes xarakterli verilişlərin çəkisinin artmasıdır. Problemin ekspertlər səviyyəsində müzakirəsi göstərir ki, teleradio qurumlarının biznes maraqları, efir vaxtının mentalitetimizə yad verilişlərlə doldurulması, peşəkar kadrların azlığı və digər məsələlər bu kimi ciddi çatışmazlıqların yaranmasının əsas səbəbləridir". Bundan əlavə akademik telekanalların ən ciddi problemi olan aparıcılar barədə haqlı olaraq bir çox hallarda aparıcıların peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasını, nitqinin standartlara uyğun gəlməməsini, bəzi proqramların, əsasən də əyləncə xarakterli verilişlərin aparıcılarının jurnalistikadan uzaq, efir mədəniyyəti, peşəkarlığı aşağı olan şəxslər olmasını və bir sıra "aparıcıların" telexjurnalistika sahəsində təcrübəsizliyi, qeyri-peşəkarlığı barədə yazaraq ciddi şəkildə tənqid edərək, öz təkliflərini vermişdir. [9]

Bu tapşırıqlar və sərəncamlar fonunda KİVİDDF, MTRŞ, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tədbirlər planı hazırlamış, vaxtaşırı yoxlamalar aparılır, monitorinqlər keçirilir. Prezidentin sərəncamı ilə 2013-2020-cı illər tədbirlər planında dilçilik və onun problemlərinin həlli də öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəz., 10 aprel 2013
2. "Azərbaycan" qəz., 7 oktyabr 2017
3. Bayramov A., Z.Məhərrəmov., M.İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitqi mədəniyyəti. (Dərs vəsaiti). Bakı, 2015
4. Əhmədli N. Ekran, efir və ədəbi dil normaları. Jurnalistika (ictimai-siyasi humanitar elmlər seriyası), 2017, N-7.
5. <https://azvision.az/news/127851/mtrs-sedri--bezi-aparicilar-ozunu-savadli-gosterir-video.html>

6. http://bsu.edu.az/az/news/bdunun_azrbaycan_dililiyi_kafedrasnn_mkdlar_teleradio_verilirlinin_dili_il_bal_monitorinq_keiribr
7. http://www.sherg.az/site/id-35470/Televiziyalarda_%C9%99d%C9%99bi_dil_normalar%C4%B1_pozulur
8. <https://news.milli.az/country/573214.html>
9. (<http://modern.az/az/news/594#gsc.tab=0>)

Elmi rəhbər: dos.S.Hasanova